

Forgács Tamás

Nyelvtörténeti ismeretek felhasználása a magyar mint idegen nyelv oktatásában¹

1. A nyelvtörténetnek az anyanyelvi oktatásban és nevelésben való fontossága már régóta ismert nyelvészeink előtt. A neveléstudomány szakemberei ugyan sokáig másként látták ezen ismeretek szerepét, így azok jó ideig nem kaptak helyet az iskolai tantervekben, de nagyjából a 20. század utolsó évtizedétől már némi nyelvtörténeti tudásanyag is szerepelt – legalább a gimnáziumi – tankönyvekben.

Hozzá kell azonban tennünk, hogy ez inkább a nyelvtörténeti ismeretek blokkszerű oktatását jelenti, s nem pedig ezeknek az ismereteknek a leíró nyelvtani ismeretek megtámogatására való felhasználását. (Már ahol egyáltalán a magyar nyelvtan oktatását nem hanyagolják el teljesen, mert – mint közismert – sajnos ez sem ritka jelenség.) Pedig a nyelvtörténet a leíró nyelvtani ismeretek **kiegészítésére** és egyes jelenségek megmagyarázására is remekül alkalmazható, erre nézve kiváló példákat találhatunk D. Máta Mária néhány tanulmányában (vö. D. Máta 1995; D. Máta 2002).

Ha tehát az anyanyelvi oktatás számára jól alkalmazhatók a magyar és a finnugor nyelvek történetének egyes tényei, illetve a nyelvi változások egyes általános törvényszerűségei, akkor feltehetjük a kérdést: lehet-e vajon a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában is nyelvtörténeti ismereteket alkalmazni? Szabad-e egyáltalán egy idegen nyelv oktatása során nyelvtörténeti ismereteket közvetíteni?

Erről már korábban is írtam egy tanulmányomban (Forgács 1990), s akkor is amellet érveltem, hogy nemcsak lehet, hanem érdemes is ezt tenni. De ezzel a véleményemmel nem vagyok egyedül, hiszen például Korchmáros Valéria (1974, 340–343) egy dolgozatában a nyelvtörténetnek a tárgyias ragozás oktatásával kapcsolatos hasznát veszi javító alá.

Nem arról van szó természetesen, hogy az idegennyelv-oktatásnak minden módszer hasznosítani tudná a nyelvtörténeti ismereteket, hiszen például az elsődlegesen a beszédkészség fejlesztését, az idegen nyelven való kommunikálás készségének a javítását célzó direkt módszer lemondhat ezekről az ismeretekről. A magyar mint idegen nyelv oktatása azonban a világban számos helyen egyetemeken zajlik, gyakran finnugor vagy általános nyelvészeti képzések keretében. Ezekben az intézményekben a magyar nyelv gyakran a nyelvészeti tanulmányok segéd- és eszköznyelve, más hallgatók számára pedig a magyar kultúrával való ismerkedés eszköze. Emiatt a hangsúly nem annyira az aktív nyelvhasználaton van (folyékony beszéd), hanem inkább a passzív ismereteken (beszéd- és szövegértés, fordítás szótárak segítségével). Az ilyen képzések keretében viszont kiegészítő információként, gyakran a jelenségek okát feltáró háttérismeretként eredményesen lehet alkalmazni a nyelvtörténeti kutatás eredményeit is. De lássunk néhány példát!

2. Nyelvtörténeti ismeretekkel segíthetjük többek között **lexikális egységek elsajátítását** is. Ismert pszicholingvisztikai tény ugyanis, hogy a motivált jelsorok könnyebben megjegyezhetők, felidézhetők. Ha tehát néha a szótanítást fűszerezzük etimológiai magyarázatokkal, akkor ezzel nemcsak színesíthetjük az óránkat, hanem támogathatjuk az illető egységeknek a mentális lexikonban való jobb megtartását is, egyes esetekben pedig a szavak írásmódja is világosabb lehet a tanulók számára.

¹ A szegedi MID-napon (2018. március 24.) elhangzott előadás szerkesztett változata

Vegyünk néhány érdekes példát az emberi tulajdonságok megnevezései köréből! Világosabb lehet a szó etimológiai háttere, ha elmondjuk, hogy a *büszke* melléknév forrása a *bűz* főnév, amelyből a kicsinyítő *-ke* képzővel alkották meg eleink ezt a kifejezést, amelynek eredeti jelentése tehát 'bűdös' lehetett, majd a rossz szag és a kevélység egyaránt visszataszító volta miatt (vö. *Öndicséret bűdös*) alakulhatott ki a mai 'rátarti, önérzetes' jelentése (vö. TESz. I: 404). A szó morfológiai összetettsége idővel elhomályosult, már nem transzparens a képzett jellege. Ezt elősegíthette a morfémahatáron megvalósuló zöngésség szerinti hasonulást visszatükröző írásmód.

Nagyjából ugyanez a változás zajlott le a *hetyke* lexéma esetében is, amely eredetileg 'rátartian, peckesen, hegyesen járó' embert jelentett, s ugyancsak kicsinyítő képzős alakulat (< *hegy* + *ke*, vö. TESz. II: 104). *Gögös* melléknévünk ugyancsak származékszó: a köznyelvi *gége* főnév nyelvjárási, illetve régi *gög* változatának az *-s* melléknévképzés származéka (vö. TESz. I: 1083).² A *gögös*, *rátarti* ember ugyanis nemcsak hegyesen jár, hanem *fennhordja az orrát*, ennek következtében pedig kilátszik a *gögje*, azaz *gégéje*.

Érdekes az *izgága* melléknév motiváltsága is. Ez ugyan nem a magyarban született kifejezés, hanem szláv eredetű szó, ott 'gyomorégés' a jelentése. Ebből egyfajta oksági metonímiával alakulhatott ki a 'nyughatatlan, akadékoskodó, veszekedő' jelentése, hiszen a gyakori gyomorégésben, esetleg ennek nyomán gyomorfekélyben szenvedő emberek rendszerint valóban nyughatatlanok, gyomorpanaszaik pedig a magas stresszhormon szint miatti fokozott gyomorsav-termelődés miatt alakulnak ki (vö. TESz. II: 252).

Noha a *léhűtő* kifejezés morfológiai transzparenciája a magyarul tanulók számára is hamar átlátható, a szó elsajátítását nagyban megkönnyítheti, ha világossá válik számukra a szemantikai motiváltsága is, vagyis megtudják, milyen lének a hűtésére vonatkozik az összetétel. Noha a TESz. (II: 745) szerint a lexéma inkább csak arra céloz, hogy valaki értelmetlen munkát végez (vö. *borsót gömbölyít, zabot hegyez, lencsét laposít*), de van olyan elképzelés is, hogy a *léhűtők* eredetileg olyan alkalmi munkások voltak, akiket sörfőzdékben arra alkalmaztak, hogy a megfőtt sört nagy kádakban gyorsan lehűtsék a jobb eltarthatóság érdekében. Mivel a munkájukra csak időszakosan volt szükség, erre a feladatról többnyire csak alkalmi munkásokat vettek fel az utcán lödörgő dologtalan naplopók közül (vö. Fajcsek–Szende 1966, 134).

De ugyanilyen hasznosak lehetnek az etimológiai magyarázatok egyes szólások vagy közmondások elsajátításához is. Ha például a 'tudja a módját vminek, jártas vmiben, tájékozott, szemfüles' jelentésű *tudja/ismeri/érti a dürgést* szólásunk használatát kell megtanítanunk a külföldi diákoknak, rögtön azzal a problémával kell szembenéznünk, hogy a kifejezés *dürgés* eleme ezen a szóláson kívül nem is fordul elő nyelvünkben, azaz ún. **unikális lexémáról** van szó (vö. Forgács 2007, 217). Emiatt – legalábbis ma – a szólásnak nincs is konkrét, literális olvasata, amelyből eljuthatnánk az átvitt értelemhez. Megkönnyíti viszont a kifejezés megértését és bevésését, ha elmondjuk hallgatóinknak, hogy a *dürgés* komponens a fajdkakasnak a párzási időszakban hallatott hangját utánzó *dürög, dürrög* igéből származik. A kifejezés eredetileg vadászati műszó volt: a vadászok számára volt fontos, hogy *tudják, ismerjék a dürgést*, hiszen ebben az időszakban a szerelmes madarak elővigyázatlanabbak voltak, mint máskor, tehát könnyebb volt őket elejteni. Ugyanakkor azonban manapság egyre többször találkozunk a *tudja/ismeri a dürgést* változattal is. Ennek a komponenscserének az az oka, hogy a vadászati műszó mára még a magyar anyanyelvű beszélők zömének is értelmetlennek tűnik, ezért megpróbálják azt „értelmesebbé tenni”, s a legtöbben a motiválatlan *dürgés* szót kicserélik a *dörgéssel*. Noha nyelvművelő szempontból ez a csere helyteleníthető, mára a MNSzt. adatai szerint szinte csak ez fordul elő.

Aki *tudja a dürgést*, az általában *érti a csíziót* is. Noha ebben a szólásban a *csízió* komponens nem unikális elem, de mai nyelvünkben már meglehetősen ritka szó, így ez a

² Mai *gög* főnévünk a *gögös* melléknévből való elvonás lehet (vö. TESz. uo.)

szólás is elsöre nehezen értelmezhető a tanulók számára. Hamar meg fogják azonban érteni a képi háttérét, ha elmondjuk, hogy a régi naptárak tizenkét disztichonos sorból álló szövegek voltak, amelyben egy-egy disztichon egy-egy hónapnak felelt meg, a disztichonokon belül pedig az egyes naptári ünnepeket különböző rövidítések jelölték, ezért igen nehéz volt bennük eligazodni. Kezdőszavuk a latin *circumcisio* ‘körülmetelés’ szóból rövidült *cisio* volt, hiszen újév napját régen az *Úr körülmetélése napjának* is hívták. Erről a magyarosan *csízió*-nak ejtett *cisio* szóról kapták nevüket az említett verses naptárak, s aki ezeknek a rövidítései között kiismerte magát, az nyilván tanult ember volt, az élet más területein is jól el tudott igazodni, azaz *értette a csíziót*.

Elsöre az is elég értelmetlennek tűnik, hogy ha valakinek a házassági vagy egyéb ajánlatát visszautasítják, akkor ezt a *kosarat ad vkinek vki*, illetve a *kosarat kap vkitől vki* szólásokkal lehet kifejezni. Hamar megjegyezhető viszont a két kifejezés, ha elmondjuk, hogy eredetüket a lovagkorban kell keresnünk. A várúrnő egy kosarat eresztetett le a várból egy csigán az őt imádó lovagnak, hogy az ilyen úton jusson fel hozzá. Ha azonban nem tetszett az udvarló, akkor olyan kosarat engedtek le, amelynek az alja hiányzott, vagy nem húzták fel a kosarat teljesen az ablakig (vö. O. Nagy 1979, 293, 295).³

Ehhez némileg hasonló értelmű szólásunk a *kiteszik a szűrét vkinek* fordulat is, amelyet olyankor használunk, ha ‘vkit mint nem szívesen látott vendéget kitessekkelnek vagy elzavarnak’, illetve ha ‘vkit elbocsátanak a munkahelyéről’. Ebben ismét egy ma már nem túl gyakori lexémakomponenssel (*szűr*) van dolgunk, ám ha elmagyarazzuk is hallgatóinknak, hogy a *szűr* a régi magyar viseletek közé tartozó köpenyszerű posztó férfifelsőruha volt, akkor is homályos marad számukra a kifejezés. Ha azonban elmeséljük nekik azt is, hogy a szólás magyarázatát egy az udvarlással kapcsolatos népszokásban kereshetjük, akkor sokkal könnyebben meg el tudják sajátítani ezt is. A szokás lényege az volt, hogy a legények udvarlaskor a rajtuk levő szűrt szokásosan a konyhában hagyták, majd a tisztaszobában beszélgettek a háziakkal. Ha távozásukkor a szűrt nem találták a helyén, mert azt a háziak kiakasztották az eresz alá vagy a tornácra, akkor ebből tudhatták, hogy nem kívánatosak a lányos háznál.⁴

Szaporíthatnánk a példák számát tovább, de most legyen ennyi elég. Saját tapasztalataim azt mutatják, hogy az efféle szó- és szólástörténeti magyarázatok mindig nagyon érdekesek a tanulók számára, ezért már csak az órák színesítésére is felhasználhatók. Mivel azonban általuk sok esetben a szavak vagy szólások motiváltsága is feltárul, megkönnyíthetik a lexikális elemek bevéődését is, ez pedig már a nyelvoktatás számára is komoly haszonnal jár. De lássunk olyan példákat is, amelyek nem a magyar lexéma-, hanem a nyelvi rendszert érintik!

3. Nyelvtörténeti ismeretekkel nagyon jól meg lehet magyarázni a mai magyar nyelv rendszerének számos „szabálytalanságát” is. Mindjárt a magyar ábécé megismertetésekor találunk például egy olyan betűt, amely a hallgatók számára (gyakran a magyar anyanyelvűek számára is) problémát jelent: az *ly*-t. A kiejtése nem jelent problémát, hiszen ezt a hangot *j*-ként ejtjük, ám a hallgatók rögtön feltehetik a kérdést: miért szolgál ugyanannak a hangnak a jelölésére két írásjel? Hiszen ennek semmi értelme! (Az idegen nyelvet tanulók legtöbbször igen „érzékeny” a logikátlan látszó jelenségekre a célnyelvben.) Ha azonban ebben az esetben elmagyarazzuk, hogy az *ly* korábban nem volt azonos a *j*-vel, hanem a palatizált *l*-nek (amely

³ A kifejezés megvan a németben is (*einen Korb bekommen*), ezért lehet szó tükörfordításról is; lehetséges azonban, hogy szólásunk magyar földön, a némettel párhuzamosan, de nem annak átvételként keletkezett (vö. O. Nagy 1979, 294).

⁴ Újabb felmerült egy másik magyarázat is: bizonyos vidékeken a munkavállaló (elsősorban talán az elszegődő pásztor) szűrének a házban való felakasztása a felfogadást (vagy a szolgálatban maradáást), annak a tornácra való kitevése pedig az elbocsátást jelezte (vö. O. Nagy 1979, 452).

egyes nyelvjárásainkban ma is él még) az írásjegye volt, és csak később, ennek a hangnak a spirantizálódása folytán vált a kialakuló magyar standardban azonossá a *j*-vel, akkor máris logikussá tettük ezt a látszólag logikátlan jelenséget. Sőt: a magyarázat révén jól beilleszthető ez a hang a többi palatalizált magyar mássalhangzó ($l > ly$, $g > gy$, $t > ty$, $n > ny$) sorába is. Ha pedig még hozzátesszük azt is, hogy az írás többnyire jóval konzervatívabb a beszédnél, ezért a nyelvi változásokról csak jóval később – néha, a hagyományörzés okán pedig egyáltalán nem – vesz tudomást, akkor már meg is magyaráztuk az írott magyar nyelvnek ezt az „egyenetlenségét”.

A magyar hangrendszer egy másik, már a morfofonológiát érintő furcsasága, hogy az *i* a hangrendszer palatális elemei közé tartozik, ám az illeszkedés szempontjából nem mindig így viselkedik. Hallgatóinknak hamar megtaníttuk a magánhangzó-illeszkedés alapszabályait, ennek megfelelően a csak egyetlen *i*-t tartalmazó szavakat palatális toldalékkal látják el, pl. *cím* : *cím-et*, *cím-ek*; *rím* : *rím-el*, *rím-es*; *szín* : *szín-es*, *szín-ez* stb. Ezzel nincs is addig baj, amíg olyan szavakkal nem találkozunk, amelyek alapalakjukban (szótári alakjukban) *i*-t tartalmaznak, mégis mély hangrendűen toldalékolódnak: *nyíl* : *nyíl-ak*, *nyíl-az*; *új* : *új-ak*, *új-ász*; *hid* : *hid-ak*, *hid-at* stb. Ezt a látszólagos szabálytalanságot ismét a nyelvtörténet segítségével lehet megmagyarázni. Noha a veláris *i*-nek a magyar hangrendszerben való egykori megléte nincs teljesen bizonyítva, mégis meglehetősen valószínű. Ezért ennek segítségével tudjuk legjobban ezt a szabálytalanságot megokolni. Ehhez elmondhatjuk, hogy a ma a toldalékok előhangzójának vagy kötőhangzónak tartott magánhangzó valaha a tőhöz tartozott (teljes tő). Mivel az *i* a hangrendi illeszkedés szempontjából semleges viselkedik (azaz se nem magas, se nem mély), voltaképpen a fenti „szabálytalan” példáinkban a teljes tő másik magánhangzója mutatja meg a szó valódi hangrendjét. Eszerint viszont *nyíl* szavunk csak látszólag palatális hangrendű, valójában veláris: ezt tükrözi a teljes töve (*nyila-*), de etimológiája is (uráli **ńole* > m. *nyilu* > *nyíl*, vö. TESz. II: 1045). Hasonlóan veláris hangrendű volt az alánból kölcsönzött *hid* szavunk is, annak ellenére, hogy ez az átadó nyelvben palatális lehetett (**χīd*, vö. TESz. II: 108). Az átvétel idején azonban szókezdő *χ*-csak veláris hangrendű szavakban fordult elő, ezért hanghelyettesítéssel veláris *i*-vel vettük át, vagy legalábbis az analogikusan felvett veláris tövéghangzója révén jelzetten is a mély hangrendű szavak közé sorolódott be. Mindezek alapján ezek a látszólag szabálytalan illeszkedést mutató szavak mégis megfelelnek a magyar magánhangzó-illeszkedés törvényszerűségeinek.

4. Nagyon hasznosak lehetnek rövid nyelvtörténeti magyarázatok a magyar **szótövek** tárgyalásakor is. A hallgatóknak természetesen így meg kell tanulniuk az egyes szavak eltérő töveit és azok használatát a különböző toldalékok előtt, meg lehet azonban nekik mutatni, hogy a különböző tövek létezése nem egyszerűen a véletlen játéka, hanem létrejöttük különböző hangfejlődési tendenciáknak köszönhető.

Megmutathatjuk például, hogy az ún. hangzórövidítő tőtípus (*víz* : *vizet*, *sár* : *sarat*, *tél* : *telet* stb.) kialakulása a tövéghangzó lekopására vezethető vissza, és történeti szempontból valójában nem hangzórövidítés, hanem hangzónyújtás történt ezekben a szavakban: a szótő hosszú magánhangzója ugyanis a tövéghangzó lekopása folytán bekövetkezett pótlónyúlás eredményeként vált hosszúvá.⁵

Rámutathatunk arra is, hogy a mögött a szabály mögött, miszerint az *-a*-ra vagy *-e*-re végződő magyar szavak minden toldalék előtt megnyúlnak, azaz utolsó magánhangzójuk hosszú *-á*-vá, illetve *-é*-vé lesz (*alma* : *almát*, *epe* : *epét* stb.), ugyancsak egy hangfejlődési

⁵ Egyúttal azt is megemlíthetjük, hogy a tankönyvekben kötőhangzónak (vagy a toldalék előhangzójának) nevezett hang valójában nem rendelkezik semmiféle „kötőfunkcióval”, de eredetileg nem is a toldalékhoz tartozik, hanem – kivéve a később analógiával keletkezett formákat – nem más, mint ennek a tövéghangzónak a toldalékok előtt megőrzött maradványa.

tendencia húzódik meg: a szóvégi *-á*, illetve *-é* 13. században lezajlott megrövidülése. Ezeknek a szavaknak az esetében tehát valójában a hosszú magánhangzós forma őrzi az eredeti alakot (éppúgy, mint az előbbi típusnál a tövéghangzót megőrzött variáns), míg a rövid magánhangzót tartalmazó tőváltozat az újabb, a fiatalabb alakulat.

Figyelmes hallgatóink rákérdezhetnek arra is, hogy vajon miért esik ki a toldalékolás során a második szótagbeli magánhangzó a *korom* : *kormot*, *árok* : *árkot*-féle tövekből, s a harmadik magánhangzó a *szerelem* : *szerelmes*, *hatalom* : *hatalmas*-féléből? Ebben az esetben bemutathatjuk nekik az ún. Horger-törvény működését, azaz azt a jelenséget, hogy a három vagy annál több nyílt (vagyis magánhangzóra végződő) szótagot tartalmazó szavakból többnyire kiesik a második (háromnál több nyílt szótag esetén a második vagy harmadik) szótag magánhangzója. Ez hozza létre a szláv eredetű *malina*, *palica* szavakból is a mai *málna*, *pálca* alakokat, de ez működik a *korom* : *koromot* > *kormot*-féle ún. hangzóvesztő tőváltozatok létrejötté során is. Fel kell azonban hívni arra is a figyelmet, hogy noha szinkrón szempontból a *szerelem* : *szerelmet* tőváltozatok is ugyanígy működnek, történetileg épp a folyamat fordítottjával van dolgunk. Ezek ugyanis nem elveszítették a harmadik szótagbeli magánhangzójukat, hanem a tövégi magánhangzójuk (vö. *zerelmu*, TESz. III: 735) lekopása után – különösen mássalhangzós kezdetű toldalékok esetében – mássalhangzó-torlódás lépett fel bennük, ezért a töbe egy bontóhangot iktattak be a kiejtés megkönnyítése érdekében (*szerelm* > *szerelem*). Vagyis a *korom* : *kormos* és a *szerelem* : *szerelmes* tövek ma egyaránt az ún. hangzóhiányos tőtípusba tartoznak, létrejöttük tekintetében azonban pont ellentétes tendenciák (hangzóvesztés, illetve hangzó-toldás) zajlottak le.

Bemutathatjuk azt is, hogy a *v*-tövé névszók esetében (*ló* : *lovat*, *fű* : *füvet*, *kő* : *követ* stb.) a *-v-* korábban az alanyesetben is a *tő* része volt, de a tövégi magánhangzó lekopása után szóvégre került, és félhangzóvá gyöngült.⁶ Később a félhangzó az előtte álló magánhangzóval együtt diftongust alkotott, amely aztán monoftongizációja során hosszú magánhangzóvá lett. A toldalékos formákban azonban a toldalék megőrizte a tövéghangzót, ennél fogva a *-v-* is megmaradt, csak később dentilabiális ejtésű lett.

De ha már a *v*-töveket említettük, felvetődhet a kérdés: ha a *fű* : *füv-et* alak a helyes, akkor miért nem jó a *tű* : *tüv-et* alak, miért csak a *tű-t* alak a helyes? Viszont miért mondjuk mégis azt, hogy *fűt-fát összehord*? A magyarázatot ezúttal is a nyelvtörténet adja a kezünkbe. *Fű* szavunk a *v*-tövé főnevek közé tartozik, azaz voltaképpen csak a *füv-et* alakja a helyes, a *fűt-fát* álikerszószerű összetétel esetében csak a *fá-t* rövid alak analogikus hatásával lehet dolgunk. *Tű* szavunk azonban eredetileg nem *v*-tövé főnév, hanem elhomályosult melléknévi igenév, ami később főnevesült (< *töv(ik)* 'szűr, belefürödik', vö. még *tövis*, *tüske*); vö. D. Máta 1995, 269 is.

5. Az előző példában már említettük az analógia jelenségét, ezt mindenképpen be kell vonnunk a magyarázatainkba, hiszen számos szavunknak van ugyanabban a grammatikai szerepben kétféle alakváltozata is, ezek mögött pedig többnyire a **grammatikai analógia** működésmechanizmusa keresendő.

Rámutathatunk arra, hogy egyes szavainkban a hangváltozások nyomán „szabálytalanná” vált paradigmákat az analógia igyekszik újra a szabályosság felé terelni (rendszerkényszer), ezáltal pedig új alakok jönnek létre. Ezek aztán akár ki is szoríthatják a régibb formákat, így tűnt el legtöbb nyelvjárásunkból például a *szerető* vagy az *adó* szavunknak az eredetibb birtokos személyjeles alakja (*szereteje*, *adaja*), s lépett helyébe a szabályosabb, az alanyesetbe járó *szeretője*, *adója* alak vagy a korábbi *mezejek*, *mezejet* alakok helyébe a mai *mezők*, *mezőt* toldalékos alak (vö. Kiss–Pusztai 2003, 611; Kiss–Pusztai 2018, 133). Ezekkel a régies alakokkal ugyan ma már alig találkozhatnak a hallgatók, ám van számos

⁶ Ezt a folyamatot még erősítette a szóvégi pozíció, valamint az a tény, hogy ekkoriban a *v* artikulációja még bilabiális, nem pedig dentilveoláris volt.

olyan ingadozó alak, ahol a két mai változat különbségét ugyancsak az analógia magyarázza meg. Előfordul ugyanis, hogy az analogikusan létrejött alak nem szorítja ki a régit, hanem mindkettő él egymás mellett. Ez néha csak pusztá variánsokat eredményez jelentéskülönbség nélkül: pl. *ajtó* : *ajtaja* ~ *ajtója*, *zászló* : *zászlaja* ~ *zászlója*. Ezekben az esetekben inkább csak alakváltozatokról beszélhetünk. Előfordul azonban az is, hogy a szópár két tagja között már árnyalatnyi, stilisztikai vagy hangulati különbség is van, mint például a *saras* ~ *sáros* vagy a *disznaja* ~ *disznója* változatok esetén. Ezeket az eseteket már a szóhasadás első szintjének tarthatjuk, de vannak további fokozatai is. A *szőleje* ~ *szőlője* alakpár részben csak alakváltozat, hiszen valaki 'szőlőbirtokát' egyaránt illelhetjük a régibb *szőleje* megnevezéssel, de az analogikus újításként létrejött *szőlője* formával is. A *szőlő* mint 'gyümölcs' jelentésben azonban ma már megszokottabb a birtokviszonyban a *szőlője* alak, furán hangzik már az, hogy *?Pista bácsi megette a szőlőjét*.

Hasonló különbségeket fedezhetünk fel a *bíró* főnév toldalékos alakjaiban is. A birtokos személyjeles alakokban itt is inkább csak hangulati, stiláris különbség fedezhető fel: a *biraja* alak mára meglehetősen elavult, de a – ma már szintén régies – *birák* többes számú alak nyomán analogikusan alakult *birája* változat ma is használatos, igaz, a *bíró* nominatívusból létrejött *birója* variánshoz képest kezd némileg archaikussá, ünnepélyessé válni, sőt kezd hozzá árnyalatnyi jelentéskülönbség is társulni. Egy futballmérkőzésnek például inkább csak *birója* lehet, míg a kerületi bíróságnak lehet valaki a *birája* is. Nagyjából ugyanezt a jelentés-és stiláris különbséget tükrözik egyébként a szó többes számú alakjai is (*birók* ~ *birák*).

A hangváltozás nyomán alakult eredetibb alak és az analógiás újítás nyomán létrejött újabb alakok jelentéskülönbségei (ezáltal a szóhasadás foka) azonban ennél nagyobbak is lehetnek. Az *apró* főnév birtokos személyjeles alakjai közül az eredetibb *apraja* csak általánosabb értelemben ('vmiből a kisebb egyedek, részek összessége', ill. 'vmely közösség kisebb tagjainak összessége') használható (pl. *Az almának az apraját is szedjétek fel*). Ugyanakkor 'aprópénz' jelentésben csak az *aprója* birtokos forma a helyes (pl. *Volna esetleg aprója is?*). Igen kellemetlen helyzetbe kerülhet az a férj is, akinek a *neje* rájön, hogy élete párjának van még egy *nője* is.

Ez utóbbi példánk már átvezet bennünket ahhoz a típushoz, amelyben a változatok között már akkora a jelenéskülönbség, hogy a két alak más szónak tekinthető, s esetleg más-más tőtípusba is sorolódna. A *nő* esetében ugyan inkább még csak a birtokos alakok különültek el, de már kezd megjelenni a 'feleség' értelemben a *nej* nominatívuszi változat is, s ha ez esetleg általánossá válik, akkor a szó mindkét értelmében egyalakúvá válik. Már ma is teljes szóhasadásnak tekinthetjük azonban a *hamu* és *hamv* szólakok esetét, akárcsak a *daru* szó kétféle jelentését is. A *hamu* eredetibb 'szilárd szerves anyagok elégeése után maradó (szürke) porszerű anyag' értelmében ugyanis az analogikus kiegyenlítődéss nyomán az egyalakú tövekhez csatlakozott (*hamu* : *hamu-s*, *hamu-ja* stb.), míg másodlagosan kialakult 'vki elporladt maradványai' jelentésében az eredetibb *v-s* töből elvonódott *hamv* alanyesetű forma révén ugyancsak az egyalakú tövek táborát gyarapította. A *daru* ezzel szemben alanyesetben mindkét értelmében ugyanazt a formát mutatja, így nem is egészen szóhasadásról van szó az esetében, hanem részben az eredetileg poliszém szó divergens jelentésfejlődése, részben pedig alakváltozatainak az analógia nyomán történő széttartó fejlődése miatt mára homonimává vált, l. az ÉKSz. vonatkozó szócikkeit is: *daru*¹ és *daru*² (vö. Kiss–Pusztai 2003, 612).

6. Ugyancsak az analógia hatásával tudjuk magyarázni hallgatóinknak a *szám* – *szájam*, *szád* – *szájad* alakok kettősségét is. Hogy ezt megértsék, elmondhatjuk nekik, hogy szó eredeti hangalakja *szá* volt (ez van meg a mai nyelvünkben elhomályosult összetételnek számító *orca*, s ebből alakult *arc* szavunkban is, amelyekben *orr* és *szá* szavunkat kell keresnünk). Ehhez a régi *szá* alakhoz a megfelelő morfofonetikai szabályok szerint kapcsolódtak a birtokos személyjelek (*szám*, *szád*, *szánk*, *szátok*). Az egyes és többes szám 3. személyben

azonban a magánhangzós személyjel és a magánhangzóra végződő tő között hiátus alakult ki (*szá-a, szá-uk*), amelyet a *j* hiátustöltővel szüntettek meg, így alakultak ki a *szája, szájuk* alakok. Ezekből, de főleg az egyes szám 3. személyű alakból a *ház-a, láb-a* féle szavak analógiájára elvonták a *száj* nominatívusi alakot, azaz a korábbi hiátustöltő a tő része lett. Idővel viszont ehhez az új alanyesetű alakhoz is hozzákapcsolták a birtokos személyjeleket, ezzel létrejöttek az analógiás *szájam, szájad* változatok is. Noha ez utóbbiak nem terjedtek el ugyanolyan széles körben, mint az eredeti, rövid alakok, azért egyre többször lehet velük találkozni, különösen a gyermeknyelvben (vö. D. Máta 1995, 266 is).

De az analógia működésével, illetve a nyelvhasználóknak az egyértelműbb, pontosabb közlésre való törekvésével tudjuk megmagyarázni az olyan kettősségeket is, hogy miért van egy gyermeknek *anyja*, de a csavarnak *anyája*. Itt az *anyja* alak az eredetibb, de voltaképpen szabálytalan alak. Az *anya* töve valójában csak *any-*, az *-a* feltehetően elhomályosult kicsinyítő képző vagy birtokos személyjel (vö. TESz. I: 160), ennek megfelelően az első és második személyben a tövégi időtartamot változtató töveknek megfelelően képezzük a birtokos személyjeles alakokat (*anyá-m, anyá-d, anyá-nk, anyá-tok*). Az egyes és többes szám 3. személyben azonban rendhagyó módon képezzük a birtokos személyjeles alakokat (*anyja, anyjuk*). Hogy ebben a régi *any-* tő játszik-e szerepet, esetleg a két nyíltszótagos tendencia hatása, azt nehéz volna megmondani, az azonban kétségtelen, hogy a műszaki nyelvben az *apacsavar* párját már a szabályos, analógiás módon megalkotott birtokos személyjeles formával (*anyája*) fejezzük ki. Nincs kizárva, hogy ebben a különbségtételben szerepet játszott esetleg a német nyelv is, ahol a szó két jelentéséhez eltérő többes számú alakok tartoznak (*Mutter – Mütter* 'anyák', ill. *Muttern* 'csavaranyák'). De korántsem biztos, hogy így van, mert például 'szaporításra, tenyésztésre tartott anyaállat' jelentésben is ezt az alakot használjuk a 3. személyben, vö. pl. ÉrtSz. I: 217: *Három jó anyája is van; van neki egy mangalica anyája.*⁷

7. Lehetne még folytatni az analógiával kapcsolatos alakpárok sorát, legyen azonban most ennyi elég. A töváltózatok létrejöttéhez és az analógiás kiegyenlítődéshöz kapcsolódó magyarázatokon túl a morféimák kapcsolási szabályait illetően is tudunk azonban nyelvtörténeti magyarázatokkal segíteni a magyart mint idegen nyelvet tanulóknak. A nyelvtörténeti kutatás ugyanis elég pontosan képes meghatározni az egyes hangfejlődési tendenciák lejátszódásának idejét, s azt is tudjuk, körülbelül mikor keletkeztek az egyes toldalékok. Ezeknek a faktoroknak a segítségével pedig már elég pontos útmutatót adhatunk a hallgatóknak az egyes tőtípusok toldalékolását illetően is. Néhány példa:

A hangzórövidítő tőtípus (*nyár : nyarat* stb.) esetében tudjuk, hogy a típus létrejött a szóvégi magánhangzó elvesztésére vezethető vissza. Azt is tudjuk, hogy ez a folyamat körülbelül a XIII. század elejére már lezárult. Nagyon sok magyar esetrag azonban (az ún. fiatal ragok, amelyek a legkésőbb alakultak raggá) csak ekkoriban jött létre. Így ennél a tőtípusnál egészen világosan látszik, hogy a régibb toldalékok (a többes szám jele, a tárgy ragja, az *-s* melléknévképző stb.) az eredetibb, a tövéghangzót is tartalmazó teljes tőhöz kapcsolódnak, míg az újabb toldalékok (pl. az önálló szóból névutói funkcióon át grammatikalizálódott esetragok) már az új tövvariánshoz (*nyárról, nyártól, télig, télben* stb.). Ha tehát a hallgatók tudják, melyik toldalék régibb keletkezésű és melyik újabb, akkor meglehetősen pontossággal el tudják azt is dönteni, melyik toldalék mellett melyik tövvariánst kell használni. (Kivételek persze mindig akadhatnak, gyakran épp az előbb említett analógiás mechanizmusok működése nyomán.)

⁷ Ha Gorkij regényéről esik szó, az explicitebb alaktani transzparencia érdekében ugyancsak Gorkij *Anyájáról* beszélünk (vö. Kiefer 1998, 207 is).

Ugyanez a szabály érvényes a *v*-tővű névszókra is, hiszen ezek létrejötte is nagyrészt a tővéghangzó lekopásának köszönhető (vö. *lovat, lovak; követ, kövek* – de: *lóban, lóra; kőtől, kőhöz* stb.).

Az *-a-ra* vagy *-e-re* végződő szavaink esetében azonban nem válik be ez a szabály, hiszen ezek egyformán viselkednek az újabb és a régiebb toldalékok esetében is: a szóvégi magánhangzó megnyúlik előttük. A nyelvtörténeti kutatás eredményeinek fényében azonban ez teljesen rendjén való így, ugyanis az a hangfejlődési tendencia, amelynek ez a tőtípus a létezését köszönheti, jóval később játszódott le, mint a szóvégi magánhangzók eltűnése. Ezek ugyanis csak nagyon lassan koptak le, a folyamat már az ősmagyar korban megkezdődött a tővégi magánhangzók redukálódásával, és nagyon sokáig tartott, hiszen még a honfoglalás után is találunk nyelvemlékben tővéghangzóval rendelkező szavakat (pl. TA. *hodu utu, harmu* stb.). A szóvégi *-á* és *-é* megrövidülése viszont csak a 13. század elején kezdődött, és nagyon hamar lejátszódott. Ebben az időben azonban már szinte minden ma is használt magyar esetrag agglutinálódott, azaz ezek már korábban hozzákapcsolódtak a szótövekhez. Ezért fordulhat elő, hogy ennek a tőtípusnak az esetében csaknem minden rag a hosszú magánhangzóra végződő tővariánshoz járul, s a rövid magánhangzós szabad tővariáns pedig szinte csak az alanyesetben fordul elő, vagy az olyan egészen fiatal toldalékok előtt, amelyek a 13. századnál később keletkeztek (vö. pl. *óra-kor, fa-ként, alma-szerű* stb.)

8. Utolsóként a magyar *-t* végű igék felszólító módú alakjainak kérdésköréről ejtenék néhány szót. Ezek morfofonetikai viselkedése ugyanis meglehetősen sajátos, s a nyelvtanulóknak is komoly gondot okoz. Mint ismeretes, az ide tartozó igék kétféleképpen viselkednek a felszólító módban:

(A) *s*-ező összeolvadás történik:

- (a) ha a *-t* előtt rövid magánhangzó áll, akkor a *t + j* hangkapcsolat hosszú *-ss*-sé asszimilálódik (*szeret + j* → *szeress*; *köt + j* → *köss* stb.);
- (b) ugyanígy viselkedik még három ige, amelyben a *-t* előtt hosszú magánhangzó áll (*lát + j* → *láss*, illetve *bocsáss, lóss(-fuss)*).

(B) *cs*-ző összeolvadás történik:

- (a) ha a *-t* előtt mássalhangzó áll (ez csak szonoráns lehet), akkor a *t + j* hangkapcsolat *cs*-vé olvad össze (*bont + j* → *bonts, márt + j* → *márts* stb.);
- (b) ugyanez történik, ha a *-t* előtt hosszú magánhangzó áll (ide tartozik az összes *-ít* képzős ige, valamint a *fűt, hűt, műt, tát* és *vét* igék (*tanít + j* → *taníts, fűt + j* → *fűts*))

Voltaképpen kétféle szabály alkalmazódik itt: ha a *-t* előtt rövid magánhangzó áll, akkor *s*-ező összeolvadás történik, ha mássalhangzó vagy hosszú magánhangzó, akkor *cs*-ző asszimiláció jön létre. Két dologra kell válaszolnunk: miért viselkedik másként a *lát*, a *bocsát* és a *lót* ige, mint a többi, amelyben hosszú magánhangzó van a *-t* előtt (tehát *cs*-ző összeolvadást várnánk, mégis *s*-ező jön létre), valamint hogy mi lehet az oka annak, hogy a hosszú magánhangzós igék ugyanazt a szabályt követik, mintha a *-t* előtt mássalhangzó állna.

Ebben a kérdésben is a nyelvtörténet segít eligazodni. Egy korábbi tanulmányomban (Forgács 2001) részletesebben is foglalkoztam ezzel a problémával, most csak röviden térek ki a megoldásra. Ennek lényege, hogy az eredeti összeolvadási szabály más volt: ha magánhangzó állt a *-t* előtt, akkor *s*-ező összeolvadás történt, függetlenül a magánhangzó időtartamától (vö. pl. AporK. 61: *és ne tássa én reám kút ő száját*). Ha viszont a *-t* előtt mássalhangzó állt, akkor *cs*-ző összeolvadás következett be. Mai *-ít* képzős szavaink azonban egy korábbi **-kt* képzőre mennek vissza, ebből a későbbiekben *-χt*, majd *-jt*, még később az előtte álló magánhangzóval egybeolvadva *-ít* lett (*tanejt* > *tanít* stb.). Ezek felszólító módja

ezért eredendően a *cs-ző* szabályt követi, hiszen a *-t* előtt eredetileg mássalhangzó állt. Amikor azonban hangtani változások folytán a *-(V)jt*-ből *-ít* lett, akkor átalakult a szabály: a nagyszámú *-ít* képzős ige analógiájára azok az igék is a *cs-ző* összeolvadás szabályának kezdtek engedelmessé válni, amelyekben a *-t* előtt hosszú magánhangzó volt (*hűt, fűt, tát* stb.). Az analógia azonban nem érvényesült a *lát* és a *bocsát* igék esetében, amelyek feltehetően gyakoriságuknál fogva maradhattak meg *s*-ezőnek. A *lót* ugyan ritka, de a *lót-fut* összetételben valószínűleg a jóhangzás okán maradhatott *s*-ező, hogy összecsengjen a *fuss* alakkal.

9. Lehetne még folytatni a példák sorát, de legyen most ennyi elég. Tanulmányomban eleve nem törekedtem a teljességre, csak egy kisebb csokrot kívántam összeállítani azon problémákból, amelyek esetében rövid nyelvtörténeti kitekintés hozzájárulhat a magyar szókincs és nyelvtani rendszer jobb megértéséhez és elsajátításához. Azt sem állítom, hogy ezek a magyarázatok más, elsősorban kontrasztív magyarázatokat helyettesíthetnek, csupán arra akartam rámutatni, néha milyen jól kiegészíthetnek egyéb magyarázatokat és módszereket. S természetesen ezeknek a fejtegetéseknek is megvan a maguk célközönsége: nyilvánvalóan kisgyermek magyarktatására nem nagyon használhatók. A magyar mint idegen nyelv oktatása azonban szerencsére a világban nagyon sokszor egyetemeken zajlik, s az órák célcsoportját főként felnőttek képezik. Az ő számukra viszont kiegészítő magyarázatokként igen hasznosnak lehetnek nyelvtörténeti fejtegetések, hiszen – mint láthattuk – nyelvünk számos szabálytalansága, „logikátlansága” megvilágítható általuk, vagy akár – a szótörténeti ismeretekkel – színesíthetjük is az óráinkat. Remélem, hogy rövid írással másokat is meg tudtam győzni ezeknek az ismereteknek a fontosságáról, s kedvet tudtam teremteni ilyen ismereteknek a MID-oktatásba való beépítésére.

Irodalom

- D. Máta Mária 1995. A nyelvtörténet mint a nyelvi tudat gazdagításának forrása. In: *MNyTK* 198. 263–270.
- D. Máta Mária 2002. A történeti szemlélet az anyanyelvi oktatásban. In: V. Raisz Rózsa – Zimányi Árpád (szerk.): *Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején*. *MNyTK* 216. 44–50.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. Pusztai Ferenc. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk.. Bárczi Géza – Országh László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- Fajcsék Magda – Szende Aladár 1966. *Miről vallanak a magyar szavak?* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Forgács Tamás 1990. A nyelvtörténet mint segédeszköz a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában. In: Egyed Orsolya – Giay Béla – B. Nádor Orsolya (szerk.): *Hagyományok és módszerek – Az I. Nemzetközi Hungarológia-oktatási Konferencia előadásai*. Budapest. 44–52.
- Forgács Tamás 2001. Die postalveolare Assimilation – aus der Sicht der ungarischen Sprachgeschichte. *Acta Linguistica Hungarica* 48. 371–387.
- Forgács Tamás 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1988. Alaktan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 187–289.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2018. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Korchmáros Valéria 1974. A diakronikus szemlélet haszna a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában. *Magyar Nyelv* LXX, 340–343.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- O. Nagy Gábor 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

Forgács, Tamás

**The use of historical linguistic knowledge
in the teaching of Hungarian as a Foreign Language**

This paper presents a selection of historical explanations for several exceptional or irregular features of Hungarian that can be used in the teaching of Hungarian as a foreign language. It also discusses how explanations offered by historical lexicology and idiomology can invigorate the learning process of lexical items. Naturally, these additions are not to replace but to supplement other explanations such as those offered by contrastive linguistics.